

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2022-4.21>

М. Б. Майка, адвокат, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
Галицького фахового коледжу імені Вячеслава Чорновола

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД НА СТАДІЇ КАСАЦІЙНОГО ПЕРЕГЛЯДУ СУДОВИХ РІШЕНЬ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті досліджено проблемні питання, які виникають на стадії касаційного перегляду судових рішень, зокрема, дотримання передбаченого законом та гарантованого державою права на справедливий суд, проаналізовано судову практику з вказаного питання, запропоновано внесення змін до положень закону, яким запроваджено касаційні фільтри, в частині їх спростування. Проаналізовано зусилля судової влади, які спрямовані на найбільш ефективне виконання своїх функцій та затвердження принципу справедливості як мети правосуддя. Охарактеризовано проблеми дотримання принципу розумності строку касаційного перегляду судових рішень, досліджено практику ЄСПЛ у зазначеній сфері. Встановлено, що право на доступ до суду, зокрема, досліджуване право на касаційне оскарження, не є абсолютним, тобто воно може підлягати певним обмеженням. Розкрито досить поширену проблему на стадії касаційного перегляду судових рішень, як посилання учасників судочинства на нерелевантну практику Європейського суду з прав людини, тобто таку що не відповідає характеру правовідносин у конкретній справі, яка розглядається судом. Запропоновано рекомендації відносно врегулювання даних проблем на законодавчому рівні. У статті визначено право на справедливий суд як одне із ключових, оскільки без належного забезпечення цього права всі інші права особи залишаються незахищеними. З метою забезпечення дотримання права на справедливий суд на стадії касаційного перегляду судових рішень запропоновано раціоналізувати касаційні фільтри, адже, їх введення звужує право на касаційне оскарження судових рішень, а також призводить до втручання у право на доступ до правосуддя, що є складовою частиною права на справедливий суд. Визначено підстави для удосконалення ЦПК України в частині застосування практики Європейського суду з прав людини як джерела права, допустивши таке застосування лише в тотожних справах.

Ключові слова: право на справедливий суд, касаційне оскарження судових рішень, касаційні фільтри, розумний строк.

M. B. Maika. The right to a fair trial at the stage of cassation review of court decisions: problems and prospects

The article states that one of the most important constitutional guarantees of ensuring and protecting the rights and freedoms of a person is the establishment of the right to judicial protection. Based on this provision, the author thoroughly researched problematic issues that arise at the stage of cassation review of court decisions, in particular, compliance with the right to a fair trial provided for by law and guaranteed by the state, and analyzed judicial practice on this issue. The essence and content of the relevant cassation filters, as well as the question of appropriateness of interference with the right of access to the court through their introduction, are revealed. The author suggested making changes to the provisions of the law, which introduced cassation filters, in terms of their refutation.

The article draws attention to the negative consequences of injustice in the judicial process, therefore all the efforts of the judiciary should be directed to the most effective performance of its functions and the approval of the principle of justice as the goal of justice.

It is noted that judges do not observe the principle of reasonableness of the term of cassation review of court decisions, therefore the proceedings in the case drag on for many years, which in turn violates the right to a fair trial. It is also indicated that the European Court of Human Rights in its practice has repeatedly noted that the right of access to the court, in particular, the investigated right to cassation appeal, is not absolute, that is, it may be subject to certain restrictions. Since it needs state supervision, the state has a certain freedom in solving this issue.

A fairly common problem at the stage of cassation review of court decisions is revealed, as the reference of judges to irrelevant practice of the European Court of Human Rights, that is, one that does not correspond to the nature of the legal relationship in a specific case under consideration by the court. And also unnecessary, inappropriate or excessive application of the practice of the European Court of Human Rights. Recommendations regarding the resolution of these problems at the legislative level are proposed.

Key words: the right to a fair trial, cassation of court decisions, cassation filters, reasonable lines.

Постановка проблеми. Актуальність теми визначається тим, що основні засади судочинства, передбачені в ст. 129 Конституції України [4], зокрема, право на оскарження судового рішення, спрямовані на досягнення однієї мети – забезпечення верховенства права в державі, яке можливе за дотримання стандартів справедливого правосуддя, передбачених у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які є чи не найважливішою складовою частиною концепції захисту прав людини. Суд касаційної інстанції, в більшості випадків, є останнім національним інструментом захисту порушених, невизнаних

чи оспорюваних прав та інтересів особи, що детермінує особливий правовий зміст процедури касаційного перегляду рішення у справі [1]. Тому важливим є забезпечення дотримання права на справедливий суд на стадії касаційного оскарження судового рішення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемні питання, пов'язані з реалізацією права на справедливий суд на стадії касаційного перегляду судових рішень досліджували багато вчених та науковців, такі як А. В. Помазанова, О. А. Борисова, М. В. Сидоренко, П. Д. Гуйван, М. С. Ковтун, І. В. Бейцун, Т. М. Пушкарьова, О. Штефан, Л. Зуєвич, А. Б. Медвідь, Н. В. Шелевер, М. Савчин, С. Шевчук, В. Буткевич та інші.

Мета статті полягає в дослідженні загальних теоретичних положень дотримання права на справедливий суд на стадії касаційного перегляду судових рішень, а також аналіз судової практики.

Результати. Право на суд є основоположним правом людини, яке знайшло своє втілення у ст. 55 Конституції України [4]. Своєю чергою, невід'ємною складовою частиною такого права є можливість звернутися за переглядом судових рішень, у тому числі в порядку касаційного оскарження, а забезпечення такого права є принципом цивільного судочинства.

Необхідність гарантування реалізації права на справедливий суд впливає з норми ст. 1 Конституції України, де закріплено конституційну формулу, визначальну для розвитку державності – Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна і права держава [4]. Поступова інтеграція національного законодавства до європейського правового простору, численні рекомендації Венеціанської комісії та нагальна потреба суцільного реформування судової системи, рівень довіри до якої останнім часом досягав критичної позначки, зумовили необхідність прийняття 12 лютого 2015 р. Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд».

Доктор юридичних наук, суддя Верховного Суду Олег Ткачук при аналізі зазначеного законодавчого акта зазначає, що справедливість є більше моральна категорія, ніж правова і для правосуддя саме друга категорія має значення. Справедливий суддя повинен забезпечувати рівність сторін. Справедливий є той суддя, який забезпечив змагальність для сторін. На його думку, «саме тому міжнародні стандарти передбачають право на судовий захист у рамках справедливого розгляду, а не тільки справедливого рішення». Якщо суддя розглядає справи у розумний строк, то він є справедливим. При цьому має проявляти повагу до сторін і вирішувати швидко питання, контролювати справи, щоб не було тяганини. Окрім цього має виявляти повагу до закону і своєю поведінкою «зміцнювати довіру людей до чесності й неупередженості судової влади» [8].

Як свідчить аналіз судової практики, що суд касаційної інстанції не завжди виконує принцип розумності строку касаційного перегляду судових рішень, тому провадження у справі затягується на довгі роки, що звичайно ставить під сумнів дотримання права на справедливий суд.

Право на справедливий суд – це право кожної особи на справедливий і публічний розгляд її справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо її прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти неї кримінального обвинувачення. Саме таке визначення передбачається ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [4], яка в силу ч. 1 ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України.

П.Д. Гуйван зазначає, що «право на справедливий судовий розгляд є однією з визначальних правових ідей, які забезпечують захист прав особи. Вимоги до сутності права на справедливий суд прописані у самому тексті статті 6 Конвенції. Між тим, з огляду на те, що застосування та тлумачення при цьому сутності кожного припису Конвенції, у тому числі – права на справедливий суд, здійснюється Європейським судом з прав людини, тут існують свої особливості, які необхідно враховувати. При цьому слід відзначити, що проблематика, пов'язана з вивченням правової природи рішень ЄСПЛ та їхньої адаптації до національного правозастосовного майданчику з огляду на багатоманітність проявів та важливість результату, залишається вельми актуальною. Отже, при здійсненні судочинства у цивільних справах правозастосовний орган має дотримуватися усіх конвенційних ознак як елементів права особи на справедливий суд, а також положень «неписаного права», які ґрунтуються на засадах моралі, гуманності, розумності та справедливості» [2].

Також варто зазначити, що один з ключових напрямків реформування правосуддя в Україні, який вимагає терміновості через пандемію COVID-19 – це реалізація принципу електронного правосуддя. Існує необхідність комплексного дослідження проблем та перспектив впровадження концепції «електронного правосуддя» в контексті дотримання права на справедливий суд [5]. Для забезпечення реалізації права на справедливий суд, електронне правосуддя, як концепція розвитку судової системи, має базуватися на нормах, які би запобігали порушенням елементів цього права, включно з доступом до суду, справедливістю судового розгляду, відкритий розгляд, розумний строк судового розгляду та незалежність і неупередженість суду, встановленого законом [10].

Право на касаційне оскарження є невід'ємною складовою частиною права на справедливий суд. Водночас з процесуального погляду саме відкриття касаційного провадження може розцінюватися як головний елемент реалізації такого права, а вирішення спору судом – вирішальним. Зазначене пояснюється тим, що саме собою подання касаційної скарги в установленому законом порядку, хоч і є необхідним для касаційного

оскарження, маючи відповідне юридичне значення, але не гарантує настання факту відкриття касаційного провадження. Також варто зазначити, що порушення судового провадження саме по собі не задовольняє усіх вимог пункту 1 статті 6 Конвенції; ціль Конвенції – гарантувати права, які є практичними та ефективними, а не теоретичними або ілюзорними. Право на доступ до суду включає в себе не лише право ініціювати провадження, а й право отримати «вирішення» спору судом (див. рішення у справах «Мултіплекс проти Хорватії» («*Multiplex v. Croatia*»), заява № 58112/00, п. 45, та «Кутіч проти Хорватії» («*Kutic v. Croatia*»), заява № 48778/99, п. 25).

У рішенні ЄСПЛ у справі «Гарсія Манібардо проти Іспанії» («*Garcia Manibardo v. Spain*», заява № 38695/97, п.п. 38-45) підкреслюється, що спосіб, у який ст. 6 Конвенції застосовується до апеляційних та касаційних судів, має залежати від особливостей процесуального характеру, а також до уваги мають бути взяті норми внутрішнього законодавства та роль касаційних судів у них.

З цього приводу у рішенні у справі «Делкур проти Бельгії» («*Delcourt v. Belgium*», заява № 2689/65, п.п. 23-26) ЄСПЛ зазначив, що п. 1 ст. 6 Конвенції застосовують у тому випадку, коли вищий суд розглядає лише питання права (а не факту та права), навіть якщо він може врешті лише скасувати чи підтвердити рішення суду нижчої ланки, а не постановити нове рішення. У той же час ст. 6 Конвенції не передбачає права звернутися до вищого суду після рішення суду нижчої ланки, а тому ця стаття Конвенції застосовуватиметься до розгляду судами вищих інстанцій лише, якщо внутрішня процедура передбачає таке право. Таким чином, можливість подання заяви про розгляд справи судами двох чи більше інстанцій є неавтономною вимогою п. 1 ст. 6 Конвенції і залежить від того, чи дозволяє це внутрішнє законодавство. Суд також зазначив, що держава, яка створює суди апеляційної чи касаційної інстанцій, має забезпечити, щоб особи, які відповідають перед законом, мали можливість користуватись всіма фундаментальними гарантіями п. 1 ст. 6 Конвенції в провадженнях у цих судах.

У той же час у своїх рішеннях ЄСПЛ визнає, що відмова у допуску до касаційного (третього) перегляду справи не порушує п. 1 ст. 6 Конвенції, якщо національним законодавством визначені відповідні обмеження та вони є пропорційними і передбачуваними.

Так, ухвалою ЄСПЛ визнав неприйнятною заяву у справі «Азюковська проти України» (заява № 26293/18). У цій справі заявниця скаржилась за п. 1 ст. 6 Конвенції, зокрема, на те, що відмова Верховного Суду у розгляді її касаційної скарги на підставі критерія малозначності справи становила порушення її права на доступ до суду.

ЄСПЛ зазначив, що застосування критерію малозначності справи у цій справі було передбачуваним, справа розглянута судами двох інстанцій, які мали повну юрисдикцію, заявниця не продемонструвала наявності інших виключних обставин, які за положеннями законодавства могли вимагати касаційного розгляду справи. ЄСПЛ також зазначив, що в контексті аналізу застосування критерія *ratione valoris* щодо доступу до вищих судових інстанцій він також брав до уваги наявність або відсутність питання щодо справедливості провадження, яке здійснювалось судами нижчих інстанцій.

Натомість, у справі «Буланов та Купчик проти України» 2011 р. ЄСПЛ увалив рішення на користь заявника, де вказав, що Верховний Суд України своїм рішенням позбавив заявників права на справедливий суд, оскільки необґрунтовано відмовив у відкритті касаційного оскарження, тим самим поставивши під сумнів авторитет судової влади.

Виходячи з вищенаведеного, можна зробити висновок, що звуження кола судових рішень, які можуть бути переглянуті в порядку касаційного оскарження, призводить до зменшення випадків, коли особа може вирішити свої цивільні права, а тому введення додаткових касаційних фільтрів є втручанням у права та свободи, гарантовані Конвенцією, а тому має відповідати загальним вимогам Конвенції.

ЄСПЛ зазначає, що право на доступ до суду не є абсолютним, воно може бути предметом обмежень, у тому числі щодо умов прийнятності апеляційних скарг, а держави можуть користуватися певною свободою розсуду у цьому питанні. Разом із тим такі обмеження не повинні обмежувати доступ людини таким чином або до такої міри, що порушується сама суть права; нарешті, такі обмеження не будуть сумісні з п. 1 ст. 6 Конвенції, якщо вони не переслідують законну мету або якщо немає розумного співвідношення пропорційності між використовуваними засобами та метою, яку прагнуть досягти. Виходячи з таких міркувань, можна стверджувати, що умови прийнятності касаційних скарг за аналогією також мають переслідувати законну мету та бути пропорційними використовуваним засобам. Отже, касаційні фільтри, що були введені в дію 15 січня 2020 р., мають відповідати вищенаведеним вимогам.

Вважається, що нові касаційні фільтри були спрямовані на усунення можливості ухвалення Верховним Судом взаємовиключних рішень. Однак наявність таких фільтрів жодним чином не обмежує Верховний Суд у змісті схвалюваних ним рішень. Так, відповідно до принципу *iura novit curia* (суд знає закон), суд самостійно вибирає, які правові норми належить застосувати до спірних правовідносин, у зв'язку з чим зазначення в касаційній скарзі висновків Верховного Суду, які, на думку особи, належить чи не належить застосовувати до правовідносин у даній справі, жодним чином не впливає на результати розгляду касаційної скарги. За таких обставин забезпечення єдності та сталості судової практики є функцією та завданням суду, а не учасників справи, а законодавець фактично переклав тягар пошуку пов'язаних висновків Верховного Суду на особу – заявника касаційної інстанції [1].

Внаслідок застосування касаційних фільтрів та відмови у відкритті касаційного провадження серед касаційних скарг, вірогідно, можуть бути такі скарги, які були б задоволені касаційним судом за умови відсутності касаційних фільтрів та, як наслідок, відкриття касаційного провадження у справі.

Отже, видається що на даний момент під час розгляду питання пропорційності обмеження доступу до суду шляхом уведення касаційних фільтрів заявленій меті забезпечення єдності та сталості судової практики і зменшення навантаження на Верховний Суд, з одного боку, наявні сумніви у сприянні таких засобів досягненню відповідних завдань, а з іншого – ризик істотного порушення права на касаційне оскарження і справедливий суд унаслідок уведення таких обмежень [6].

З огляду на наведене, доцільно розглянути наявні пропозиції щодо раціоналізації касаційних фільтрів, адже, їх введення звужує право на касаційне оскарження судових рішень судів нижчих інстанцій, а також призводить до втручання у право на доступ до правосуддя, що є складовою частиною права на справедливий суд.

Ще однією проблемою техніки правозастосування, яка свідчить про порушення права людини на справедливий суд є використання нерелевантної судової практики та практики ЄСПЛ, тобто такої що не відповідає праввідносинам у конкретній справі. Виявляється це у використанні посилання на текст Рішень ЄСПЛ, які були сформульовані Судом за принципово інших обставин або таких, які обґрунтовують інші правові висновки, яких досяг Суд. Таке застосування практики ЄСПЛ може призводити до того, що певна правова проблема хоча наче й вирішується відповідно до загальноновизначених стандартів практики ЄСПЛ, однак насправді стосуватиметься цілком протилежної ситуації.

Деякі дослідники говорять і про так зване «маніпулятивне» застосування практики ЄСПЛ правниками [2]. Існує думка, що якщо правове питання, яке є предметом розгляду та вирішення, є, умовно, «простим» та прогнозованим, посилатися на практику ЄСПЛ у таких випадках недоцільно. Такої ж думки дотримується, власне, і сам Європейський суд з прав людини, який у досить великій кількості рішень посилається на свою практику обмежено або зовсім не посилається (див., наприклад, рішення стосовно викреслення зі списку «Вілліс та інші проти Сполученого Королівства»). У свою чергу, доцільно та доречно це робити у тих випадках, коли, наприклад, законодавство містить прогалину або оціночні, невизначені поняття, хибне розуміння яких може призвести до порушення права людини. У цьому контексті слід згадати рішення «М.С. проти України».

Враховуючи вищевикладене, вважаємо за доцільне частину 4 статті 10 ЦПК України викласти в такій редакції: «Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Застосування практики Європейського суду з прав людини як джерело права, допускається лише в тотожних справах з урахуванням принципу «mutatis mutandis»».

Висновки та перспективи. Таким чином, касаційне оскарження судового рішення є волевиявленням заінтересованої особи, реалізацією якого є факт подання касаційної скарги на судові рішення, яке набрало законної сили, до суду касаційної інстанції з метою вчинення певних дій щодо касаційного перегляду такого рішення та викладення і відстоювання своєї правової позиції у спосіб та у порядку, передбаченому процесуальним законом. Визначені на законодавчому рівні випадки, які дають можливість оскаржити судові рішення в порядку касаційного оскарження підтверджує, що касаційна функція є екстраординарною, загальносоціальною, єдиною в державі, а її здійснення належить єдиному найвищому судовому органу у системі судустрою України – Верховному Суду, що діє як суд касаційної інстанції в межах, встановлених відповідним процесуальним законодавством.

Констатуємо, що право на справедливий суду є одним з ключових, оскільки без належного забезпечення цього права всі інші права особи залишаються незахищеними. Справедливість відіграє важливу роль у судочинстві, наслідком не дотримання права на справедливий судовий розгляд, зокрема, касаційної скарги є формулювання у населення хибного уявлення про роль права і закону в житті людини і суспільства та створення відчуття незахищеності у власній державі.

З метою забезпечення дотримання права на справедливий суд на стадії касаційного перегляду судових рішень пропонуємо раціоналізувати касаційні фільтри, адже, їх введення звужує право на касаційне оскарження судових рішень, а також призводить до втручання у право на доступ до правосуддя, що є складовою частиною права на справедливий суд.

Також вважаємо за доцільне удосконалити частину 4 статті 10 ЦПК України викласти в такій редакції: «Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Застосування практики Європейського суду з прав людини як джерело права, допускається лише в тотожних справах з урахуванням принципу «mutatis mutandis»».

Список використаних джерел:

1. Г. Я. Тріпільський. Звуження підстав для касаційного оскарження судових рішень у світлі права на суд. *Знання європейського права*. Випуск 2. 2021. С. 53-56. URL: <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.204> (дата звернення: 20.09.2022).

2. Гуйван П.Д. Право на справедливий суд: сутність та темпоральні виміри за міжнародними стандартами: монографія. Харків : Право, 2019. 584 с.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1960. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.09.2022).
4. Конституція України: Закон від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. (дата звернення: 20.09.2022).
5. Майка М. Б., Трач О. М. Перегляд судових рішень у цивільному процесі України в касаційному порядку: правовий аналіз законодавчих змін 2020 року. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2020. № 43. С. 116-120. URL: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.43.26> (дата звернення: 20.09.2022).
6. Монаєнко А. Деякі питання допуску для перегляду судових рішень ВС. URL: <https://yur-gazeta>. (дата звернення: 20.01.2021).
7. Олег Ткачук. Чи справедливі українські судді. *Закон і Бізнес*. 2016. URL: <https://zib.com.ua/ua/120851.html> (дата звернення: 20.09.2022).
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 квітня 2018 року у справі № 910/12294/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 20.03.2020).
9. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року зі змінами та доповненнями. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 20.01.2021).
10. Maksym Maika. The Implementation of E-justice within the Framework of the Right to a Fair Trial in Ukraine: Problems and Prospects. *AJEE*. 2022. С. 249-262. URL: <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.2-n000320> (дата звернення: 20.09.2022).